

સાચા સૌંદર્યનો સુરેખ મહિમા : ‘એક રૂપકથા’ | ડૉ. પ્રવીણભાઈ એસ. વાઘેલા

['એક રૂપકથા' : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, પ્ર. આ. ૨૦૦૬, પ્રકાશક : સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ક્રિં. ૩. ૧૨૫/-]

સાહિત્યનાં અનેકવિધ સ્વરૂપોમાં જેમની કલમે નોંધપાત્ર કૌવત દાખવ્યું છે તથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેમનું નામ ખૂબ જ આદરપૂર્વક લેવાય છે તેવા અગ્રિમ હરોળના સર્જક શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનું નવલકથાક્ષેત્રે ધ્યાનાર્હ પ્રદાન રહ્યું છે. ‘અમૃતા’, ‘લાગણી’, ‘શ્રાવણરાતે’, ‘આવરણ’, ‘વેણુવત્સલા’ તથા ‘ઉપરવાસ – સહવાસ – અંતરવાસ’ જેવી કથાત્રયીના સર્જકે આ ઉલ્લેખ સિવાય પણ ઘણી જ પ્રશંસનીય નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને સંપડાવી છે. આવા સબળ સર્જક પાસેથી આપણને એક વધુ નવલકથા લેખે ‘એક રૂપકથા’ – આસ્વાદ્યતાથી સભર એવી સ-રસ કૃતિ છે. સાહિત્ય સંગમના પ્રકાશન હેઠળ પ્રકાશિત આ નવલકથાનું તે જ વર્ષમાં થયેલું પુનર્મુદ્રણ તેની લોકપ્રિયતાનું સૂચક છે.

અસ્તિત્વવાદી વિચારધારાનો સર્જનાત્મક ગદ્યથી બળકો અનુભવ તેમણે ‘અમૃતા’માં ખૂબ જ રસપૂર્વક કરાવ્યો છે. જીવન અને જગત સાથે જોડાયેલાં સનાતન મૂલ્યો કે પ્રશ્નોની વિશદ છણાવટ તેમની નવલોમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થયા જ કરે છે. પોતાના મનમાં સતત રમ્યા કરતા અને ઉપરતળે થતા કોઈક નિજી દર્શનને આલેખવા જ સર્જકો નવલકથાપ્રપંચ આદરે છે. પરંતુ એ નોંધવું જોઈએ કે દરેક વખતે દરેક સર્જકો પોતાને પ્રાપ્ત દર્શનને નવલકથાસ્વરૂપમાં સંઘટિત કરી શકતા નથી. આ બાબતે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની નવલોને અપવાદરૂપ ગણાવી શકાય. ‘એક રૂપકથા’માં તેમણે જે મૂલ્યોની માવજત કરવાનું ધાર્યું છે તેમાં તેઓ સક્ષમતાથી પાર ઉતર્યા છે.

નવલકથાની માંડણી હેતુવિહીન હોઈ શકે જ નહિ. નવલકથાકાર ભાવકને કોઈક હેતુ સંપડાવવા જ તેની રચના આદરે છે. ‘એક રૂપકથા’ના નિવેદનમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરી જણાવે છે કે, “જે કહેવા માટે આ કથા રચી છે એ તો આ દેશમાં સદીઓથી કહેવાતું આવ્યું છે : સૌંદર્ય, સત્ય અને શિવનું અવિરોધી હોય. સૌંદર્યની શક્તિ અનન્ય છે. પણ જે સૌંદર્ય વ્યક્તિ, દાંપત્ય, પરિવાર અને સમગ્ર પરિવેશને ઋણી કરે છે એ તો છે, સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું સૌંદર્ય. આ વાત વિચાર અને સંવેદનના સંયોગે પ્રત્યક્ષ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.”

નવલના નિરૂપિત વસ્તુમાં આલેખાય છે ભારતીય સમાજની વર્ષોજૂની કુરિવાજ ગણાતી બાળલગ્નની ઘટના. સર્જકે ગૌરી અને બળવંતસિંહના બાળલગ્નને ઊંડળમાં લઈને સૌંદર્ય, સત્ય અને વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન હકારાત્મક પાસાઓનું ઝીણવટભર્યું નકશીકામ કર્યું છે. બંને પાત્રો રૂપની બાબતમાં સામસામે છેડે છે. ગૌરી છે. રૂપ રૂપનો અંબાર. તેની બહેનપણી એલિટ તેને પ્રથમ વાર એક સંગીત કાર્યક્રમમાં જોતાં બોલી ઊઠે છે, ‘અસલ ભારતીય ચહેરો !’ ગૌરીની બરાબર વિરોધમાં બળ-બુદ્ધિ, વિદ્યા બધું જ નોખું પણ મોં પર સુંવાળપનું નામ નહીં એવો બરછટ, પડછંદ સાચા અર્થમાં બળવંતસિંહ. નવલકથામાં બળવંતસિંહનું પાત્ર ધીમે ધીમે ખૂલતું જઈને ભાવકની સહૃદયતા પામતું જાય તેવું ઉત્કૃષ્ટ છે. એક રૂપની બાદબાકી કરીએ પછી બળવંતસિંહમાં એટલું બધું સભર વ્યક્તિત્વ છે કે ભાવક તેના પ્રગાઢ પ્રેમમાં પડી તેની સમજણ

વિશે અહોભાવનો અહેસાસ કરે છે. અનેક જુદા જુદા પ્રસંગોએ જે ધીરજ, સહનશીલતા અને ઔદાર્ય બળવંતસિંહ દાખવે છે તે પ્રશંસનીય છે. કુદરતી ખેતીમાં રસ ધરાવતો તે અર્થશાસ્ત્રનો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હોવા છતાં પૈસાની સ્વાર્થી ગણતરીઓથી જોજનો દૂર છે. ગરીબ અને પછાત કુટુંબોને તેના દ્વારા થતી મદદ સમાજ પ્રત્યેની નિસબતનું ઉમદા ઉદાહરણ છે. બળવંતસિંહ ગૌરીને ખૂબ જ ચાહે છે પરંતુ તે પોતાની કુરૂપતાથી સભાન છે એટલે ગૌરીને તેનો નિર્ણય લેવામાં મુક્ત રાખે છે તે તેની આગવી ચાહત છે.

ગૌરી અભ્યાસ ને વિધવિધ કલાઓમાં રુચિ ધરાવતી સૌંદર્યની મહારાણી છે. કિશોરાવસ્થામાંથી યૌવનમાં પદાર્પણ કરતી ગૌરીને તેના જીજી દોલતસિંહ વારંવાર તેના સૌંદર્યને પ્રશંસીને વધુ સભાન કરે છે. આની સાથે સાથે બળવંતસિંહની અરૂપતાનો કે કુરૂપતાનો ઉલ્લેખ ગૌરીના મનમાં વધુ ને વધુ તિરસ્કાર ઊભો કરે છે. દોલતસિંહની પત્ની માયાદેવીને બળવંતસિંહનું ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વ આકર્ષે છે. તે હંમેશાં બળવંતસિંહનો પક્ષ લેતી રહે છે. ગૌરીની વિદેશી બહેનપણી એલિટ પણ બળવંતસિંહની પીઠ, ચાલ અને ચારિત્ર્યથી અંજાય છે. આ બધાં પાત્રોની મદદથી ને પરિસ્થિતિના વળાંકથી ગૌરીનો તિરસ્કાર નવલકથાના અંતે જતાં પ્રેમમાં ફેરવાઈ જાય છે. ઘણીબધી વિકટ સ્થિતિઓમાંથી ઉગારનાર બળવંતસિંહનું આંતરિક સત્ત્વ, સત્ય અને સૌંદર્ય ગૌરીને પ્રભાવિત કરે છે. આ સમયે તેના આકર્ષણ અને આદરનું પાત્ર દોલતસિંહનું કપટી વ્યક્તિત્વ ખુલ્લું થઈ જવા પામ્યું છે. એશઆરામ, વૈભવ-વિલાસમાં જીવતા તેમણે ગૌરી અને તેની માતા કલ્યાણીની તમામ મિલકત હડપ કરી લીધી છે. માયાદેવીને દુઃખી કરતા દોલતસિંહનું ખરું સ્વરૂપ ગૌરીને તેના તરફ તિરસ્કારનો ભાવ પ્રગટાવે છે જે અંતે જતાં ગૌરી-બળવંતસિંહ એકત્વમાં વિરમે છે. અહીં કથાનો મધુરેણ સમાપયેત્ ભાવકને હૃદ્ય કૃતિ માણ્યાનો આનંદ સંપડાવે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ મહાનવલની જેમ અહીં પણ સર્જકે પાત્રોનાં નામ ગુણ પ્રમાણે રાખ્યાં હોવાનું જોઈ શકાય. બળવંતસિંહ સાચા અર્થમાં બળ-બુદ્ધિથી બળવાન છે. તેના પિતા શક્તિસિંહ આઈ.પી.એસ. અધિકારી હતા તો તેનાં માતા જાનકી ધીરજ અને સહનશીલતાની કારુણ્યમૂર્તિ સમાં છે. ગૌરીની સરખામણી સહજ રીતે પાર્વતી સાથે કરી શકાય. બાહ્ય દેખાવથી કુરૂપ પતિ શંકરને તેઓ ઘણી તપશ્ચર્યા બાદ પામે છે. ગૌરી પણ પતિ બળવંતસિંહને પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણા લાંબા સમયની તપસ્યામાંથી પસાર થાય છે, પરંતુ તે પુરાણની ગૌરીની જેમ નહિ, આપણા સાંપ્રતને અનુલક્ષીને જરા જુદી રીતે. માયાળુપણું ધરાવતાં માયાદેવી અને તેમના પતિ સાચા અર્થમાં દોલતના ભૂખ્યા દોલતસિંહ જ છે. કલ્યાણી, ખુશી, ગુલાબ, એલિટ વગેરે પાત્રો પણ તેમના નામ પ્રમાણેના ગુણ ધરાવે છે.

ભાષાનું બળકટ પોત, ઉપમા, કલ્પનો અને ગદ્યની અવનવીન તરાહો તથા શિક્ષિત પાત્રોની કેળવાયેલી ભાષા માણવાલાયક છે. નવલકથાનાં પાત્રો સુશિક્ષિત તથા ઉચ્ચમધ્યમ વર્ગનાં હોવાને લીધે તેમનાં વ્યક્તિત્વોને ઉપસાવતી ભાષામાં કૃત્રિમતા કે સર્જકપ્રવેશનો દોષ જણાતો નથી. સર્જકના સર્જનાત્મક ગદ્યના એક-બે નમૂના :

“પાનખર અને ગ્રીષ્મના સંધિકાળે ઠેર ઠેર પાંદડાંના ઢગલા પડ્યા છે. વાવેતરના વિસ્તારોમાં લણણી પછી ખેડ તો થઈ છે પણ મૂળિયાનાં જડયાં વીણીને બહાર કાઢ્યાં નથી.” (પૃ. ૨૨)

“સુંદરતાને સમાદરની વસ્તુ માની છે. મને લાગે છે કે બળવંતસિંહજીના હૃદયના માનસરમાં રાધાની આંખ જેવાં કૃષ્ણકમલ ખીલ્યાં હશે.” (પૃ. ૩૬)

દાદરનાં પગથિયાં પરથી લપસી પડતી ગૌરીને બળવંતસિંહ પોતે ઝીલી લે છે તેનું સ્વપ્ન અનુભવે છે તે સમયની આ સુમધુર ઉપમા, “કમળના ફૂલમાં ગુલાબની સુગંધ ? રક્તકમલ ! અલંકૃત સોફા પર મૂકે છે, કપૂરકાયાને, શ્રાવણના ઇન્દ્રધનુને...” (પૃ. ૧૧૩)

પ્રસંગ, પરિવેશ તથા પાત્રોની જીવનસ્થિતિઓને વધુ સ-ચોટ બનાવવા નવલકથામાં આવતું ચિંતન આગંતુક લાગવાને બદલે જે તે સ્થિતિનો ભાવકને સબળ અનુભવ કરાવે છે. દા.ત. એલિટ બ્રિટનની નાગરિક છે તે હાલમાં ભારતના ગ્રામવિસ્તારોનો પ્રવાસ કરી લોકજીવનની ખાસિયતોનો પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે અભ્યાસ કરી રહી છે તે ગૌરીને કહે છે : “સંસ્કૃતિ મહાનગરોના રાજમહેલોમાં કે સંસદોના વિવાદોમાં નથી સર્જાતી. શ્રમજીવીઓના પસીનાથી સિંચાઈને એ લોકોના ઉત્સવોમાં ફલિત થાય છે. તમારાં અહીંનાં વિવિધ વ્રતનો પણ મારે પરિચય કેળવવો છે. અહીં ભારતમાં લોકો સ્વજનોથી વિમુખ થતાં બચી જાય છે એનું કારણ વ્રત પણ હોય.” (પૃ. ૮) બળવંતસિંહના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને જોતાં તેની સ્વગત ચાલતો આ સંવાદ ધ્યાનથી સાંભળવા જેવો છે. “રૂપરાશિના સ્વામી થયા વિના એના પૂજારી થઈ શકાય. રૂપ હોય છે, એક વ્યક્તિનું પણ એ અજવાળે છે સમગ્ર સ્વયંવર-સભાને... સૌંદર્યને અનુગ્રહ બલ્કે વરદાન કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.” (પૃ. ૨૬) જાહેરખબરોમાં વધી ગયેલા અંગપ્રદર્શન અંગે – “ભારતના મહાયુદ્ધના મૂળમાં ચીરહરણની ઘટના હતી. બજારલક્ષી અર્થતંત્ર દુઃશાસન વિના આ પ્રવૃત્તિ કરે છે એને કલા સાથે કશી લેવાદેવા નથી. વિષ્ણુના વરદાનરૂપ સૌંદર્ય આદરની વસ્તુ છે. ઉપભોગીઓને આકર્ષવા ઇચ્છનારા સૌંદર્યનો સ્થૂળ ઉપયોગ કરે છે એ મને કંઠે છે.” (પૃ. ૬૪)

પાત્રો, પ્રસંગો અને કથાતંતુની આકર્ષક માવજતથી આગળ વધતી કથામાં ભાવક અભાનપણે ખેંચાતો જ જાય છે. જે રીતે ક્રમિક ઘટનાઓ દ્વારા કથા આગળ વધે છે તેથી કથાના અંતે ગૌરી અને બળવંતસિંહનું થયેલું સ્નેહમિલન સ્વાભાવિક બની રહે છે. બાલ્યરૂપની સામે આંતરિક સૌંદર્ય, સત્ય અને વ્યક્તિત્વનાં ઊર્ધ્વગામી બળોની આ કથા સાચ્યે જ રોચક છે. નવલકથામાં એલિટના પાત્રને થોડું વધુ પ્રકાશમાં લાવી પૂર્વની સરખામણીએ પાશ્ચાત્ય વિચારણાને પણ થોડી સાંકળવામાં આવી હોત તો નવલકથાનો આકર્ષક રંગ વધુ ઘેરો – આહ્લાદક બન્યો હોત ! આવી મધુર અને આસ્વાદક નવલકથા આપવા બદલ તેના સર્જકને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન !